

IDEOLOGIE A WYCHOWANIE I EDUKACJA SZKOLNA W EUROPIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XX WIEKU

Jan Piskurewicz

Jeszcze przed I wojną światową Europę ogarnęła wielka fala liberalizmu pedagogicznego. Inspiracją były dokonania psychologii, która wykazała całą szkodliwość dotychczasowego wychowania i zażądała większego poszanowania osobowości wychowanków. W teoriach Nowego Wychowania rola wychowawcy była często ograniczana wyłącznie do usuwania przeszkód tamujących swobodny rozwój dziecka. Liberalizm pedagogiczny żądał od wychowawcy jedynie śledzenia rozwoju młodego człowieka, a nie naginania do swojej woli i wdrażanych przez wychowawcę zasad.

Jednak to liberalne stanowisko traci szybko zwolenników. Wychowanie zaczyna znów być traktowane tradycyjnie – jako urabianie młodego pokolenia przez starszych, jako przeszczepianie ideałów, przygotowywanie sobie przyszłych współpracowników i następców. W tym celu, do procesu wychowania i kształcenia, postuluje się włączyć, wraz ze szkołą, całą kulturę duchową. Nie ma w tej kwestii różnic stanowisk pomiędzy ideologiami konserwatywnymi, liberalnymi, agrarnymi, nacjonalistycznymi, socjalistycznymi, komunizmem, włoskim faszyzmem czy hitleryzmem.

Zgodnie z ideologią konserwatywną, dla rozwoju społeczeństwa decydujące znaczenie mają: Kościół, rodzina i szkoła. Kościół troszczy się o podstawowe wartości moralne. Te wartości dzieciom przekazywane są przede wszystkim w rodzinie, natomiast szkoła powinna je umacniać i pogłębiać. Szkoła jest więc instytucją służącą przekazywaniu materialnego i duchowego dorobku młodemu pokoleniu. Nauczyciel musi znać dziedzictwo kulturowe i potrafić przekazać swoją wiedzę uczniom, ponadto powinien być dla uczniów wzorem do naśladowania. W trakcie procesu edukacji powinna zostać wyłoniona elita – przygotowana intelektualnie i moralnie – do czekających ją zadań w życiu społecznym, politycznym i ekonomicznym.

Takie elitarne zasady były żywe w szkolnictwie brytyjskim w XIX i na początku XX wieku, jednak I wojna światowa i procesy demokratyzacyjne sprawiły, że konieczne stały się reformy tego szkolnictwa. Zapoczątkowała je ustawa Fishera z 1918 r., która przede wszystkim w większym stopniu udostępniła szkoły niższym warstwom społecznym, położyła większy nacisk na praktyczną stronę kształcenia w szkołach zawodowych, nadała szkole charakter bardziej narodowy i uspołeczniony. Celem wychowania miało być przygotowanie

do życia młodzieży, rozumiejącej swoje obowiązki wobec państwa i społeczeństwa. Ustawa dawała tylko ogólne wytyczne, nie stwarzając żadnego obowiązującego systemu szkolnego. Wprowadzanie w życie powyższych zasad pozostawiono uznaniu lokalnych władz szkolnych. W wyniku takiej sytuacji prawnej, organizacja szkół i ich programy nauczania pozostały w dalszym ciągu różne. Nowym typem szkoły, który wykształcił się w omawianym okresie, były szkoły powszechne (*all age schools*) dla uczniów w wieku od 5 do 14-15 roku życia, w których nauczano według programów zbliżonych do programu *grammar school*. Pozwalały one na zdobycie większego niż w szkole elementarnej wykształcenia przez tych, których nie stać było na naukę w *grammar schools*. Na poziomie średnim w dalszym ciągu funkcjonowały dawne szkoły fundacyjne (*grammar schools*) i elitarne, internatowe i prywatne *public schools*, które edukowały młodzież od 11 do 18 roku życia, a więc przygotowujące do studiów wyższych.

Stanowiły one odrębny sektor szkolnictwa, nie podlegały kontroli władz oświatowych, miały zróżnicowane programy i cieszyły się dużym prestiżem. Były wzorem dla szkół państwowych zarówno pod względem wychowawczym, jak i naukowym. Podkreślano zwłaszcza metody wychowawcze tam stosowane, organizację zabaw i sportów, warunki życia w internacie, a także wysoki poziom nauki i selekcję przy przyjmowaniu, co miało sprzyjać wyszukiwaniu talentów. W okresie międzywojennym szkół tego rodzaju było 150. Absolwenci tych elitarnych szkół mieli największe szanse na zrobienie kariery politycznej, wojskowej, duchownej i osiągnięcia najwyższych stanowisk w państwie.

Jeszcze w XIX wieku tradycyjnym przeciwnikiem konserwatyizmu był liberalizm, jednak stopniowo, w miarę przeobrażania się obu doktryn, różnice pomiędzy nimi zaczęły się zacierać. Na początku XX wieku ideologia liberalna ulega przekształceniu w neoliberalną. O ile klasyczny liberalizm był zdecydowanie indywidualistyczny, minimalizował rolę państwa, o tyle neoliberalizm począł uwzględniać rolę organizacji państwowej, podkreślać współodpowiedzialność społeczeństwa za los jednostki. Neoliberalowie wskazywali m.in. na to, że warunkiem korzystania z wolności przez wszystkich obywateli jest równość szans w dostępie do odpowiedniego wychowania i edukacji. W Europie, obok Wielkiej Brytanii, największe wpływy liberalizm uzyskał we Francji.

We Francji liberałowie działali na rzecz oddzielenia Kościoła od państwa (w 1905 r. uchwalono ustawę wprowadzającą ten rozdział) i dążyli do zniesienia kontroli Kościoła nad szkołami państwowymi. Domagali się usunięcia ze szkół zarówno nauczania religii, jak i praktyk religijnych. Wychowanie religijne dzieci i młodzieży miało należeć wyłącznie do Kościoła i rodziny. Jeszcze w XIX wieku wprowadzono jeden dzień w tygodniu wolny od zajęć szkolnych, co umożliwiało rodzicom posyłanie dzieci na naukę religii organizowaną przy kościołach lub innych świątyniach. W systemach szkolnych, tworzonych pod wpływem ideologii liberalnej, dotychczasowe wpajanie wartości religijnych zastępowano nauczaniem obywatelskich powinności.

Neoliberalowie byli zwykle rzecznikami wspierania i kontrolowania oświaty przez państwo. Powszechna edukacja miała, ich zdaniem, ustrzec społeczeństwo

przed agitacją demagogów, a także umożliwić korzystanie z praw obywatelskich. Jej zadaniem było także przygotować kolejne pokolenia wykwalifikowanych pracowników i menadżerów. We Francji szkoły początkowe (*écoles primaires*) obejmowały nauczaniem dzieci od 6 do 15 roku życia i programowo podzielone były na trzy 2-letnie kursy: elementarny, średni i wyższy. Szkoła ta, jak przed I wojną światową, była przymusowa, bezpłatna i bezwyznaniowa, chociaż prowadzono w niej także naukę moralności, kształtującą m.in. poszanowanie religii. W latach 1923-24 wprowadzono reformy, m.in. dotyczące tworzenia szkół pracy, akcentujące metody aktywne i indywidualizujące nauczanie. Po raz pierwszy Ministerstwo Oświaty określiło swoje stanowisko jako wytyczne, a nie zasady obowiązujące, co było zgodne z liberalnym nastawieniem władz oświatowych.

Reformy 1923-24 dotyczyły jednak przede wszystkim szkolnictwa średniego. Zmierzały do realizacji haseł równości oświaty dla wszystkich, jej wolności i bezpłatności. Rządy francuskie starały się udostępnić mniej zamożnym naukę w szkołach średnich przez stopniowe likwidowanie czesnego, począwszy od klasy najniższej. Proces ten został zakończony w 1935 r. na klasie najwyższej. Był to poważny krok w kierunku ujednoczenia systemu szkolnego.

We Francji, podobnie jak w Wielkiej Brytanii, obok szkolnictwa państwowego, mocno rozwinięte było szkolnictwo prywatne. Przyznane przez rządy III Republiki w 1919 r. uprawnienia dla szkolnictwa prywatnego ugruntowały we Francji zasadę swobody nauczania. Ograniczała ona kontrolę państwa nad szkolnictwem prywatnym do przestrzegania obowiązujących przepisów w zakresie budownictwa szkolnego, warunków higieny, a przede wszystkim lojalności wobec ogólnokrajowej polityki oświatowej. Nie podważała jednak uprawnień państwa w odniesieniu do kontroli poziomu nauczania. W 1933 r. samo tylko szkolnictwo katolickie posiadało 5 wyższych uczelni (5 tys. studentów), 825 szkół średnich (150 tys. uczniów), 11 500 szkół początkowych, 288 szkół zawodowych i kilkaset przedszkoli.

Istotną rolę wśród programów społecznych ówczesnej Europy odgrywał agraryzm. Agraryzm jako doktryna społeczna pojawił się w Niemczech w końcu XIX wieku, a rozpowszechnił się w Europie Środkowej i w Skandynawii, przede wszystkim w Danii, na początku XX wieku. Służył obronie gospodarczych interesów wsi, a równocześnie przekonywał, że chłopci są najważniejszą oraz najzdrowszą moralnie warstwą narodu. Agraryzm stanowił pośrednią, trzecią drogę pomiędzy kapitalizmem a socjalizmem, propagując reformę rolną, w wyniku której miało powstać wiele silnych ekonomicznie rodzinnych gospodarstw rolnych. Ważnym elementem tej doktryny był program oświatowo-wychowawczy. Zakładał on przede wszystkim upowszechnienie oświaty, jednak nie przez zewnętrzne oddziaływanie warstw wykształconych, ale przez samokształcenie, samowychowanie i samodoskonalenie chłopów. Oni sami mieli realizować program podnoszenia i wyrównywania poziomu wykształcenia przez rozwijanie takich charakterystycznych dla chłopów wartości jak: pracowitość, gospodarność, oszczędność, duma ze swego pochodzenia i wykonywania zawodu rolnika. Istot-

ną rolę odegrała w tym zakresie twórczość pedagogiczna Nicolai Grundtviga – biskupa i teologa luterańskiego, twórcy koncepcji uniwersytetów ludowych, które powstawały dość licznie w Europie Środkowej i w Skandynawii w XIX i w pierwszej połowie XX wieku dość licznie. Oczywiście program takiego ustawicznego kształcenia nie miałby sensu bez zapewnienia równych szans kształcenia dzieciom i młodzieży wiejskiej. Dlatego żądano szkoły powszechnej i bezpłatnej zarówno na poziomie elementarnym, jak i średnim oraz zawodowym. Procentowy udział młodzieży wiejskiej wśród absolwentów szkół średnich i wyższych miał odpowiadać procentowemu udziałowi chłopów w całym społeczeństwie. Kładziono nacisk na konieczność rozbudowy szkolnictwa zawodowego, zwłaszcza rolniczego, które miało się przyczynić do poprawy ekonomicznej sytuacji wsi.

Wychowanie i edukacja zajmowały także ważne miejsce w doktrynie socjalistycznej. Socjaliści wychodzili z założenia, że szkoła jest odbiciem zróżnicowania społecznego, które potępiali – dlatego domagali się szkoły powszechnej, równej dla wszystkich, bezpłatnej i obowiązkowej. Miała to być szkoła świecka, a nawet ateistyczna – socjaliści bowiem radykalnie oddzielali religię od edukacji publicznej. Podobne idee głosił komunizm – doktryna realizowana przede wszystkim w Rosji, w wyniku zwycięstwa rewolucji październikowej w 1917 r. Państwo i jego struktury zostały uzależnione od partii komunistycznej i jej przywódców, upaństwowiono przedsiębiorstwa, banki i ziemię, wprowadzono rewolucyjny terror i kontrolę wszystkich obywateli oraz wszystkich dziedzin życia. W tych warunkach rozpoczęto budowanie nowego, komunistycznego społeczeństwa, m.in. poprzez zreformowanie wychowania i edukacji młodego pokolenia.

W Rosji sowieckiej to reformowanie rozpoczęto od trzech tradycyjnych instytucji wychowawczych: Kościoła, rodziny i szkoły. Na początku 1918 r. wydano dekret o oddzieleniu Cerkwi od państwa. Zgodnie z nim, pozbawiono Cerkiew majątku i wpływu na życie społeczne. Religię usunięto ze szkół i z życia społecznego. Ateizm stał się doktryną obowiązującą. We wrześniu i październiku 1918 r. wydano dekrety dotyczące rodziny i szkoły, zdecydowanie redukując społeczne znaczenie rodziny.

Jeśli idzie o szkołę, to miała ona stanowić „narzędzie dyktatury proletariatu”. Szkoła, jak stwierdzał Lenin, powinna być

„nie tylko transmisją zasad komunizmu w ogóle, lecz także transmisją ideologicznego, organizacyjnego, wychowawczego wpływu proletariatu na półproletariackie i nieproletariackie warstwy mas pracujących w celu całkowitego zgnięcia oporu wyzyskiwaczy i wprowadzenia ustroju komunistycznego”¹.

Nowa szkoła miała być państwowa, świecka, bezpłatna, obowiązkowa, kodyfikacyjna i jednolita. Oficjalnie nazywano ją jednolitą szkołą pracy. Nauka tr-

¹ Cyt. za *Historia wychowania. Wiek XX*, pod red. J. Miąso, t.I, Warszawa 1980, s.15.

wała w niej dziewięć lat (pierwszy stopień 5 lat, drugi stopień 4 lata). Po jej ukończeniu, uczniowie mogli kontynuować naukę w wyższych szkołach zawodowych i w uniwersytetach. Praca stanowiła główną zasadę wychowania młodzieży – dlatego czas nauki podzielony był pomiędzy zajęcia w warsztatach lub w gospodarstwach rolnych. Wiedza teoretyczna podawana była tylko w wymiarze niezbędnym i w połączeniu z praktyką. Na II stopniu nauki większość czasu poświęcano na realizację przedmiotów matematyczno-przyrodniczych. Jednocześnie zniesiono tradycyjne oceny szkolne, klasy, egzaminy, maturę podręczniki, świadectwa szkolne. W zakres programu wchodziły także ćwiczenia sportowe. Szkołę radziecką cechowało wybitnie antyreligijne nastawienie, zakazywano wykonywania praktyk religijnych, stwarzano organizacyjne przeszkody uniemożliwiające młodzieży branie udziału w uroczystościach religijnych. Starano się wdrażać światopogląd materialistyczny. Wychowaniu komunistycznemu dzieci i młodzieży służyły masowe organizacje pionierów i komsołców, które rozstrzygały wiele spraw szkoły i uczniów. Dla przygotowania kadr nauczycielskich Ludowy Komisariat Oświaty zaczął w 1918 r. organizować wyższe zakłady pedagogiczne, przygotowujące do zawodu bezpłatnie młodzież ze środowisk proletariackich.

W 1924 r. „rewolucyjną” szkołę częściowo zreformowano, wprowadzając w 1924 r. tzw. kompleksową metodę nauczania (uczniowie nie uczyli się poszczególnych przedmiotów, lecz kompleksowych tematów odnoszących się do zjawisk przyrody i zagadnień społecznych). Oprócz szkolnictwa dla młodzieży rozbudowano od 1919 r. system kształcenia dorosłych, tzw. wydziały robotnicze, które zajmowały się nie tylko likwidacją analfabetyzmu, ale też umożliwiały zdolniejszym uzyskanie wyższego wykształcenia w różnych zawodach (lekarze, inżynierowie) w tempie przyspieszonym. W roku 1926/27 30% słuchaczy uniwersytetów rekrutowało się spośród absolwentów wydziałów robotniczych. Główny cel takiej drogi kształcenia był polityczny. Chodziło o szybkie wprowadzenie przedstawicieli robotników na stanowiska, które formalnie wymagały dyplomów odbytych studiów. Pierwszeństwo w przyjęciu na studia miała młodzież robotnicza i chłopska.

W 1932 r., kiedy okazało się, że wdrażane eksperymenty szkolne nie przynoszą pozytywnych rezultatów, w miejsce jednolitej szkoły pracy, powołano 10-letnią szkołę ogólnokształcącą, z tradycyjnym systemem lekcji, klas, programów nauczania poszczególnych przedmiotów i podręczników (matury przywrócono w 1944 r.). Dotychczasowa praca produkcyjna uczniów została zastąpiona „pracowniami szkolnymi”. Obowiązywała wówczas nowa teoria – pedologia, czyli nauka o fizycznym i psychicznym rozwoju dziecka. Z pomocą pedologów organizowano proces nauczania, a zarazem dokształcano nauczycieli. Z chwilą potępienia pedologii przez partię komunistyczną w 1936 r. szkolnictwo „oczyszczono” z pedologów. Zastąpili ich specjaliści od wychowania komunistycznego i kształtowania komunistycznej moralności. Programy ich działania wyznaczały wcześniejsze koncepcje: Nadieżdy Krupskiej, Anatolija Łunaczarskiego, Stanisława Szackiego i Antoniego Makarenki.

Drugim, obok komunizmu, systemem ideologicznym - totalitarnym i nacjonalistycznym, który opanował dużą część międzywojennej Europy był faszyzm.

Okres faszyzmu włoskiego rozpoczął się od objęcia władzy przez Mussoliniego w 1922 r. Budowanie dyktatury faszystowskiej rozpoczęto od likwidacji partii politycznych i całego niezależnego życia politycznego, ograniczenia swobód obywatelskich, zlikwidowania niefaszystowskiej prasy, wprowadzenia cenzury, wreszcie zbudowania nowych struktur politycznych, z jedyną legalną Narodową Partią Faszystowską oraz najwyższą władzą państwową – Wielką Radą Faszystowską. Jedynymi względnie niezależnymi instytucjami był król i Kościół katolicki, z którym w 1929 r. podpisane zostały tzw. układy laterańskie, ustanawiające Państwo Watykańskie pod suwerenną władzą papieża. W myśl faszystowskiej ideologii, głoszącej kult państwa, integrowano społeczeństwo w duchu faszystowskiego nacjonalizmu.

Procesowi temu poddano także wychowanie i szkolnictwo. Już w 1923 r. minister oświaty w rządzie Mussoliniego, Giovanni Gentile, przeprowadził reformę szkolnictwa, podporządkowując je państwu oraz opierając ją na koncepcjach idealistycznego racjonalizmu włoskiego. Władze państwowe z naciskiem podkreślały duchową łączność narodu włoskiego ze starożytnym Rzymem, uznając go za spadkobiercę dawnego imperium rzymskiego, jego kultury i zamierzeń. Do rozbudzenia poczucia tej łączności miała służyć przede wszystkim szkoła. Miała ona także budzić wśród młodzieży cześć dla bohaterów i wodzów narodowych w przeszłości i w czasach współczesnych. Krzewieniu idei o rzymskim pochodzeniu narodu włoskiego miał sprzyjać humanistyczny i klasyczny kierunek kształcenia. Przeprowadzane reformy szkolne głównie dotyczyły zmian programowych nauczania i wychowania dostosowanych do ideologii faszystowskiej. System szkolny wprowadzony w 1923 r. przedstawiał się następująco: 1/ 7-klasowa bezpłatna szkoła powszechna; 2/szkoła średnia pierwszego i drugiego stopnia ze szkołami zawodowymi; 3/szkoły akademickie. Utrzymano szkolnictwo prywatne, częściowo subwencjonowane przez państwo, ale zostało ono poddane ścisłej kontroli.

Zadaniem szkoły powszechnej było rozbudzenie dumy narodowej za pośrednictwem tego wszystkiego, co było wielkim i świętym w narodzie. Równocześnie szkoła miała rozwijać w młodzieży poczucie piękna i szlachetności przez poznawanie zagadnień etyczno-religijnych i estetycznych (śpiew, rysunki). Nauki przyrodnicze, zgodnie z poglądami autorów reformy, nie miały wartości kształcących i dlatego na szczeblu elementarnym były uwzględnione w ograniczonym zakresie – przy nauce higieny, wiadomościach różnych i w szkołach wiejskich w związku z nauką gospodarstwa wiejskiego. Do przedmiotów nauczania należała także historia Italii, język ojczysty i rachunki. Poddano rewizji dotychczasowe podręczniki i pomoce dydaktyczne, a od 1929 r. wprowadzono jednolite podręczniki, zatwierdzone przez ministra wychowania narodowego.

W tymże roku, na podstawie konkordatu zawartego z Watykanem, do programu nauczania w szkołach średnich wszystkich typów, wprowadzono

nauczanie religii, które od czasów reformy Gentilego, stanowiło fragment edukacji jedynie w szkołach elementarnych. Zgodnie z konkordatem, nauka religii katolickiej, stanowiąca przedmiot obowiązkowy, była „podstawą i ukończeniem oświaty publicznej”.

W szkołach średnich pozostawiono możliwość wyboru podręczników przez nauczycieli. Musiały one jednak odpowiadać założeniom ustroju politycznego. Programy szkół średnich, wprowadzone w 1937 r. jeszcze bardziej niż dotąd akcentowały wychowanie nacjonalistyczne. Gimnazjum (5-klasowe) wraz z liceum (3-klasowe) dawało wykształcenie klasyczne, przygotowując młodzież do studiów na wszystkich wydziałach w szkołach akademickich. W gimnazjum plan nauczania obejmował tylko przedmioty humanistyczne, w tym naukę łaciny i greki.

Tytuły i dyplomy wydawane przez uczelnie miały tylko charakter naukowy. Uprawnienia zawodowe dawały dopiero egzaminy złożone przed komisją państwową. W ten sposób państwo przejęło kontrolę nad promowaniem osób wyżej wykształconych. W 1933 r. znacznie ograniczono tradycyjną autonomię szkół wyższych, m.in. rektorzy byli nominowani przez króla, minister oświaty zatwierdzał dziekanów itp. Szkoły zostały poddane kontroli faszystowskich organizacji akademickich, które pilnowały politycznej lojalności profesorów. Wszyscy profesorowie i asystenci musieli być członkami partii faszystowskiej. W 1937 r. we Włoszech istniało 31 wyższych szkół państwowych i 29 subwencjonowanych.

W 1939 r. uchwalono nową ustawę szkolną, która jednak z racji wojny nie weszła w życie. Wprowadzała ona obowiązek szkolny do 21 roku życia, a z najważniejszych zmian organizacyjno-programowych wymienić można przekształcenie ostatnich dwóch klas szkoły powszechnej w szkołę pracy, głównie ręcznej, a także wprowadzenie odrębnych programów do szkół żeńskich. Zaostrzono także cenzurę podręczników do szkół średnich.

Podobnie jak w Rosji i w Niemczech, faszyzm włoski przywiązywał dużą wagę do organizacji młodzieżowych. W partii faszystowskiej istniał specjalny wydział, który kierował wszystkimi faszystowskimi organizacjami młodzieżowymi. Studenci, uczniowie szkół średnich i rzemieślniczych brali liczny udział w tzw. Drużynach Czynu. Instytucją wychowania młodzieży była, założona w 1926 r. Narodowa Organizacja Balilla Opieki oraz Fizycznego i Moralnego Wychowania Młodzieży (w 1934 r. liczyła ok. 2 miliony członków).

Szkoła włoska dążyła do kształtowania poczucia solidarności i dyscypliny społecznej, łączności z historią imperium rzymskiego, wyższości interesu społecznego i państwowego nad interesem indywidualnym. Obowiązujące dla młodzieży były słowa Mussoliniego: wierzyć, słuchać, walczyć. Szkoła podkreślała wartości idealne i estetyczne. Sport stał się powszechnym udziałem młodzieży. Wychowywano młodzież w poczuciu wielkiej dumy narodowej, w duchu nacjonalizmu i militarizmu (w 1934 r. wprowadzono do szkół obowiązkowy przedmiot – kulturę wojskową) w duchu imperializmu faszystowskiego, który doprowadził Włochy do katastrofy.

W Niemczech, przed dojściem Hitlera do władzy funkcjonowały dwa odrębne ciągi kształcenia: jeden obejmował szkołę ludową z jej nadbudówkami typu ogólnokształcącego i zawodowego, do drugiego ciągu należało szkolnictwo średnie, oparte na oddzielnych klasach przygotowawczych i szkolnictwo wyższe. We wszystkich szkołach realizowano treści wychowawcze związane z wpajaniem nacjonalizmu, imperializmu i militarizmu. Dlatego m.in. idee Hitlera padły na podatny grunt.

Główne przesłanki wychowawcze faszyzmu niemieckiego wynikały z programu Adolfa Hitlera zawartego m.in. w *Mein Kampf* (1924). Głoszono w nim hasła skrajnego nacjonalizmu, propagowano wizję zjednoczenia wszystkich Niemców i stworzenia wielkiego imperium narodu niemieckiego. Niemcy, jako przedstawiciele najwyższej rasy aryjskiej mieli panować nad światem, podporządkowując sobie rasy „niższe”, a także eliminując Żydów, których Hitler uznał za źródło wszelkiego zła. W 1933 r., po objęciu władzy przez Hitlera i jego partię NSDAP, w ciągu kilku miesięcy przekształcono państwo niemieckie, nadając mu charakter państwa totalitarnego. Zlikwidowano partie polityczne z wyjątkiem NSDAP, związki zawodowe, przeprowadzono czystki w administracji państwowej, usuwając osoby niechętne reżimowi i często więziąc je w obozach koncentracyjnych, rozpoczęto masowe represje wobec Żydów, których uwięzieniem miała być ich zagłada w okresie II wojny światowej. Jednocześnie realizowany był program nazyfikacji społeczeństwa, którego celem było przekształcenie mentalności społecznej i stworzenie niemieckiego „nowego człowieka”.

W procesie nazyfikacji bardzo ważne miejsce zajmowało wychowanie. Nazistowskie wychowanie miało się koncentrować wokół trzech zadań określonych w *Mein Kampf*: sprawności fizycznej, a więc wychowania dla narodu niemieckiego silnych i zdrowych obywateli, będących wcieleniem rasy aryjskiej; wykształcenia silnego charakteru w duchu karności i posłuszeństwa wobec Führera i państwa, a zarazem wyrobienie poczucia pychy narodowej, szowinizmu oraz doskonalenia umiejętności praktycznych, nadrzędnych wobec kształcenia intelektualnego. Jeden wódz, jedna partia, jeden naród, jeden sposób myślenia i styl życia, jedna wspólnota o podobnych cechach fizyczno-psychicznych wyznaczały cele wychowania nazistowskiego. Dlatego nauczyciel w nazistowskim państwie niemieckim powinien był łączyć funkcje żołnierza, działacza partyjnego i pedagoga.

Po objęciu władzy przez Hitlera administrację państwową scentralizowano, m.in. powołując Ministerstwo do Spraw Nauki, Wychowania i Oświaty, któremu podporządkowano całą politykę edukacyjną Niemiec (do tego czasu zdecentralizowaną i będącą w gestii poszczególnych landów), zreformowano uniwersytety i zakłady kształcenia nauczycieli, a następnie szkolnictwo podstawowe, średnie i zawodowe.

Szczególną uwagę poświęcano wychowaniu politycznemu, którego celem było nie tylko wykształcenie elity nazistowskiej, ale także wyrobienie silnego charakteru i wpojenie ducha wspólnoty narodowej. Temu celowi służyły młodzieżowe organizacje nazistowskie. Stanęły one ponad szkołą, która nie

budziła u nowych władz zaufania bo związana była z dawnym systemem liberalnym. Od władz partyjnych organizacje te otrzymały zapewnienie, że wychowanie oddaje się w ich ręce, a szkole pozostawia się tylko funkcję nauczania. Na tym tle dochodziło do konfliktów między młodzieżą a nauczycielstwem. Najważniejszą rolę w nazistowskim systemie szkolnictwa spośród organizacji młodzieżowych odgrywała, podporządkowana NSDAP, Hitlerjugend - po 1936 r. jedyna organizacja młodzieżowa w Niemczech. Jej zadaniem było formowanie młodych ludzi na wyznawców ideologii nazistowskiej oraz hartowanie charakterów drogą samodyscypliny i ćwiczeń fizycznych – aby osiągnąć takie cechy, jak siła, wytrzymałość, pewność siebie, duch walki, siła woli. Funkcjonowały także specjalne szkoły- *Hitlerschule*, w których kształcono młodzież przeznaczoną na najwyższe stanowiska w partii i w państwie. Wychowanie miało objąć wszystkich – poczynając od wczesnego dzieciństwa a kończąc na profesorach uniwersyteckich.

Do realizacji tych celów niezbędne było odpowiednie przygotowanie kadry nauczycielskiej. Podstawowa część nauczycielstwa Republiki Weimarskiej pozostała w pracy - zwolniono tylko osoby pochodzenia żydowskiego i komunistów. Podporządkowano sobie to nauczycielstwo drogą szczegółowych rozporządzeń i wytycznych programowych, natomiast główny nacisk położono na zmodyfikowanie systemu kształcenia młodej kadry nauczycielskiej. Praktycznie zlikwidowano kształcenie nauczycieli na poziomie wyższym. Dawne akademie pedagogiczne przekształcono najpierw w szkoły wyższe, a w 1941 r., pod pozorem braku nauczycieli, przemieniono je w szkoły nauczycielskie. Przyjmowano do nich młodzież po szkole podstawowej, z rekomendacją Hitlerjugend. Nauka trwała 5 lat, forsowano nabór przede wszystkim spośród podoficerów. Programy nauczania szkół nauczycielskich okrojono z wiedzy pedagogicznej, wprowadzono nowe przedmioty – zagadnienia rasy, ludoznawstwa, obronności. Poziom szkół nauczycielskich był tak niski, że wywoływał obawy nawet niektórych organizacji partyjnych.

Reforma systemu szkolnego zmierzała w pierwszym rządzie do scentralizowania i zunifikowania ośrodków decyzyjnych, wpływających na oświatę. Dlatego ograniczono w zasadniczy sposób wpływ Kościoła na szkołę. Lekcje i praktyki religijne, początkowo obowiązkowe, zaczęto od 1936 r. wyraźnie ograniczać. Wkrótce przestały być obligatoryjne. W 1939 r. zlikwidowano wyznaniowe szkoły powszechne, z wielu szkół, zwłaszcza z zakładów kształcących nauczycieli, lekcje religii zniknęły zupełnie.

W roku 1937 przeprowadzono reformę szkół powszechnych, średnich i zawodowych. W szkołach powszechnych zmieniono programy nauczania, kładąc nacisk na kształtowanie światopoglądu, opierającego się na aryjskiej tożsamości narodowej, bezwzględności posłuszeństwa wobec wodza i partii oraz gotowości poniesienia ofiar w obronie honoru ojczyzny. W zakresie szkolnictwa średniego zniesiono różnorodność tych szkół, ustanawiając trzy typy: *oberschule* – główny typ 8-letniej szkoły średniej, gimnazjum klasyczne oraz sześcioklasową *aufbauschule* – przeznaczoną dla kandydatów na nauczycieli szkół powszechnych.

Do programów nauczania wprowadzono m.in. naukę pisma gotyckiego, usunięto z programu twórczość autorów podejrzanych (Mann, Heine, Hauptmann), wychowanie fizyczne połączone z wychowaniem obronnym, rozszerzono nauczanie śpiewu. Kanon wykształcenia opierał się na takich przedmiotach jak: język niemiecki, historia, geografia, biologia. Ich zadaniem było wprowadzenie ucznia w kulturę niemiecką, pobudzenie dumy narodowej, egoizmu narodowego, wzbudzenie niechęci do innych ras. Proces nauczania został w pełni zintegrowany z celami politycznymi III Rzeszy. Zmieniało się miejsce szkoły w systemie czynników oddziałujących na młodzież. W wytycznych z 1939 r. stwierdzano m.in.: "Szkoła ludowa razem z innymi ogniwami szkolnymi oraz organizacjami partii, służby pracy i wojska ma za zadanie wychowanie młodzieży niemieckiej na potrzeby wspólnoty i pełnej gotowości działania dla wodza i narodu"². Treść wszystkich przedmiotów nauczania została podporządkowana potrzebom militarystyczno-nazistowskim, dostosowano do tego również książki i pomoce naukowe. Jak stwierdził później głównodowodzący amerykański gen. Lucius Clay: "Książki szkolne były tak przesiąknięte ideologią nazistowską, że nawet proste działania matematyczne miały militarystyczne oblicze. Dzieci niemieckie uczono dodawania i odejmowania nie na ilościach jabłek i gruszek, lecz armat i granatów"³. Do wiedzy jako takiej, zwłaszcza w podstawowych ogniwach szkolnych, nie przywiązywano większej wagi. Szkoła miała wyrabiać przede wszystkim tężyznę fizyczną, cechy charakteru i gotowość przyswojenia sobie idei faszystowskich. System szkolny miał kształcić nie tyle umysł, co instynkt i uczucia, łatwiej bowiem apelować do instynktów, niż przekonywać argumentami rzeczowymi. Także szkolnictwo zawodowe zostało w pełni zideologizowane.

Zgodnie ze stanowiskiem narodowych socjalistów, sprowadzających rolę kobiety do obowiązków żony i matki, położono kres jednolitemu kształceniu dziewcząt i chłopców. W szkolnictwie wykluczono koedukację, co najwyżej dopuszczano wyjątkowo dziewczyny do nauki w średnich szkołach męskich do trzech najwyższych klas. W żeńskiej *oberschule* i *aufbauschule* programy nauczania były uszczuplone w porównaniu do szkół męskich. Wiele miejsca zajmowały przedmioty gospodarcze, związane z gospodarstwem domowym, higieną i wychowaniem dzieci.

Na pierwszym zjeździe profesorów niemieckich szkół wyższych w 1933 r. stwierdzono, że niemieckie szkoły wyższe muszą czerpać ducha i kształt organizacyjny z podstaw narodowo-politycznych. W dziedzinie badań naukowych, wychowania i nauczania powinny pracować na rzecz ludu, narodu i państwa. W nowym uniwersytecie wychowanie polityczne miało zająć pierwsze miejsce. W 1934 r. zniesiono autonomię uniwersytetów. Wprowadzono tu system wod-

² K.I. FLESSAU, *Schule und Diktatur*, Frankfurt a.Main 1979, s.22-23. Cyt. za L.Borodziej, *Przebudowa szkolnictwa w Berlinie po II wojnie światowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t.XXIX, 1986, s.173.

³ L.C. CLAY, *Die Entscheidung in Deutschland*, Frankfurt a.Main 1950, s.333, cyt.za j.w.

zowski. Wodzem był wyznaczony przez ministerstwo rektor, niezależny w decyzjach od senatu, który miał tylko głos doradczy. Ograniczono młodzieży dostęp do studiów przez zastosowanie selekcji pod kątem pochodzenia i politycznej, zaś warunkiem ich ukończenia był tzw. paszport pracy, potwierdzający znajomość pracy fizycznej oraz posiadania „tężyzny fizycznej”. Kobietom przyznano zaledwie 15% miejsc.

Źródłem niemieckiego, faszystowskiego systemu wychowawczego nie były żadne teorie pedagogiczne, ale walka polityczna. Powstał on w organizacjach bojowych, w walce o nowe wartości charakteru, z wiary w misję narodu niemieckiego i swego wodza. Punktem wyjścia dla tego wychowania było wychowanie fizyczne i ideologia partii. Zgodnie z jego ideologią, szkoła nie powinna jednostronnie rozwijać umysłu, ale kłaść nacisk na rozbudzanie, wzorem wojska, uczuć, entuzjazmu i woli. W wykształceniu umysłowym osiłą nauki stał się język niemiecki i historia, które to przedmioty wraz z nauczaniem geografii, biologią, wychowaniem artystycznym i muzyką tworzyły grupę przedmiotów głównych, wspólnych wszystkim typom szkół i stopniom nauki.

Szczególne sytuacja miała miejsce w Hiszpanii, która po I wojnie światowej przeżywała głęboki kryzys polityczny i ekonomiczny. Także oświata w monarchii hiszpańskiej znajdowała się w stanie zapaści. Liczba analfabetów sięgała 50% ogółu ludności. Istniały duże różnice w jej rozwoju między miastem i wsią. Szkoły średnie, z wyjątkiem szkół jezuickich, nie posiadały jednolitej organizacji. Szkoły wyższe reprezentowały niski poziom studiów, dlatego wyżej ceniono dyplomy uczelni zagranicznych. W latach trzydziestych, po obaleniu monarchii i przejściu władzy przez komunistów, nastąpił okres terroru, skierowanego m.in. przeciw Kościołowi. Zakazano nauczania religii w całym kraju, duchowieństwo poddano ścisłej kontroli a nawet eksterminacji. Komunistyczny rząd republiki hiszpańskiej planował reorganizację całego szkolnictwa. Tworzono przede wszystkim szkolnictwo powszechne. Upowszechniano oświatę poprzez zakładanie bibliotek, instalowanie kinematografów i gramofonów. Próbowano zreorganizować szkoły średnie i wyższe, przy których tworzono domy studenckie. Jednak wojna domowa, która wybuchła wraz z wystąpieniem generała Franco przeciwko komunistom oraz jego zwycięstwo nie sprzyjały próbom przeprowadzenia reform w szkolnictwie Hiszpanii.

Kościół katolicki przed II wojną światową kilkakrotnie krytycznie odniósł się do ideologii faszystowskiej i prób wcielania jej w życie. W maju 1931 r. papież Pius XI potępił politykę faszystowską w dziedzinie wychowania. Z kolei w encyklice *O położeniu Kościoła katolickiego w Rzeszy Niemieckiej* z 14 marca 1937 r. ostrzegł przed nazizmem, a 11 lipca 1937 r. przed rasizmem.

Oprócz tej formy rządów totalitarnych jaką był komunizm, faszyzm w wydaniu włoskim czy niemieckim, istniały w Europie międzywojennej rządy autorytarne i dyktatorskie, które także ingerowały w wychowanie i kształcenie młodego pokolenia. W różnym stopniu i w różnym czasie miały one miejsce w Bułgarii, Hiszpanii, Turcji, Albanii, Portugalii, Jugosławii, na Węgrzech, na Litwie, na Łotwie, w Polsce, Rumunii, Austrii, Estonii i w Grecji. Tam, gdzie

wprowadzano system wychowania autorytarnego, wywodził się on z nacjonalizmu oraz propaństwowej ideologii.

Druga wojna światowa doprowadziła do głębokiego podziału politycznego Europy na dwa odmienne, zwalczające się obozy. Inne też były koleje rozwoju wychowania i edukacji w obu jej częściach. W Związku Radzieckim i w zdominowanych przez krajach komunistycznych miała miejsce dogłębna ideologizacja wychowania i przebudowa szkoły według wzorów radzieckich. W krajach zachodnich nacisk położono na wyzwania cywilizacyjne i narodowe, związane z ogromnym rozwojem nauki, techniki i gospodarki. Czynniki te wywarły olbrzymi wpływ na reformy szkolne, pogłębiając jednocześnie przepaść pomiędzy systemami wychowawczymi i edukacyjnymi we wschodniej i w zachodniej Europie, chociaż przyznać trzeba, że i we wschodniej Europie, z czasem, na czynniki cywilizacyjne i narodowe zaczęto zwracać coraz większą uwagę

Warto wspomnieć także o podobieństwach w rozwoju edukacji w Europie tych dwóch odmiennych systemach. Z pewnością należało do nich jej upowszechnienie, charakterystyczne dla polityki społecznej zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie Europy. Wzrost demograficzny i związany z nim masowy napływ dzieci i młodzieży do szkół, wpłynął na znaczny rozwój infrastruktury szkolnej oraz na dominację szkolnictwa państwowego, zwłaszcza w państwach bloku wschodniego.

Z trzech przedwojennych systemów ideologiczno-totalitarnych, wpływających na wychowanie i edukację, po II wojnie światowej pozostał tylko system komunistyczny. W szkole komunistycznej w latach powojennych poświęca się wiele miejsca wychowaniu ideowopolitycznemu. Wzorem jest wszystko to, co dzieje się w wychowaniu i w szkole w Związku Radzieckim. Wprowadza się poważne zmiany w nauczaniu tych przedmiotów, których znaczenie jest szczególnie istotne w kształtowaniu poglądów na świat. Oczywiście eliminuje się całkowicie nauczanie religii w szkole, tam, gdzie miała ona jeszcze miejsce (np. w Polsce). Zmierzano się w kierunku wychowania materialistycznego i ateistycznego. Duży udział w tej politycznej i ideologicznej indoktrynacji mają młodzieżowe organizacje, powstające na wzór dziecięcych i młodzieżowych organizacji w Związku Radzieckim.

A w Związku Radzieckim w tym okresie o działalności wychowawczej szkoły, przede wszystkim szkoły średniej, decyduje program partii komunistycznej. Zwraca się w nim uwagę na konieczność podniesienia poziomu „komunistycznej świadomości” młodzieży, na wychowanie jej w duchu „kodeksu moralnego budowniczych komunizmu”, na przeciwstawienie się wszelkim religijnym i burżuazyjnym „przesądom”. Głównym zadaniem pracy wychowawczej radzieckich nauczycieli było kształtowanie u młodzieży głębokich przekonań komunistycznych, przygotowanie chłopców i dziewcząt nie tylko do społecznej pracy produkcyjnej, ale także do walki „o wcielanie ideałów komunistycznych w życie”. Scentralizowane, masowe organizacje dziecięce i młodzieżowe w ZSRR działały pod stałą kuratelą partii komunistycznej. Organizacja pionierska obejmowała wszystkie dzieci w klasach I-VIII (do lat 15). Jej działalność była zinte-

growana z wychowawczym programem szkoły. Obejmowała swoim wpływem życie pozaszkolne dzieci i młodzieży, organizowała wycieczki, wspólne prace, imprezy sportowe, ochrona przyrody, działalność klubów i domów pionierskich. Pionierzy podzieleni byli na ogniwa, zastępy i drużyny. Z kolei Komsomoł (założony w 1918 r.) zrzeszał młodzież od 15 do 28 lat – szkolną, studiującą i pracującą, także nauczycieli. W szkole organizacja ta obejmowała uczniów od VIII do X klasy. Gdy liczba komsomolców w szkole przekraczała 80% uczniów, wówczas komitet Komsomołu spełniał rolę samorządu szkolnego.

Przed II wojną światową podstawowym zadaniem państw było upowszechnienie wykształcenia elementarnego. Po II wojnie światowej wspólnym mianownikiem reform szkolnych stało się upowszechnienie wykształcenia średniego. Droga do osiągnięcia tego celu wiodła przez stopniowe wydłużanie obowiązku szkolnego oraz reformowanie szkolnictwa średniego zgodnie z amerykańskim modelem szkoły średniej. Pierwszym europejskim państwem, w którym zreformowano szkolnictwo zgodnie z założonym procesem upowszechniania szkoły średniej była Anglia, która razem z Walią stanowiły jeden system oświatowy. W myśl ustawy *Education Act* z 1944 r. wydłużono obowiązek szkolny o dwa lata (odtąd 10-letni, do 16 roku życia) i stworzono prawne możliwości upowszechnienia szkolnictwa średniego. Od 1947 r. na mocy tej ustawy zaczęto tworzyć jednolite szkoły średnie (*comprehensive schools*), w których absolwenci szkoły początkowej bez egzaminów wstępnych kontynuowali kształcenie przynajmniej w ramach niższej (2-3 letniej) szkoły średniej. Niezależnie od jednolitej szkoły średniej, nadal funkcjonowały dotychczasowe *grammar schools*, *public schools*, a także *modern schools*. Zdecydowana większość uczniów uczęszczała do *comprehensive schools*, w którym w programie nauczania łączono wykształcenie ogólnokształcące i techniczne, stwarzając szersze możliwości wyboru kariery zawodowej.

W przeciwieństwie do angielskiego, francuski system szkolny w dalszym ciągu miał charakter bardziej scentralizowany i zhierarchizowany. Polityka edukacyjna prowadzona była przez Ministerstwo Edukacji Narodowej, któremu podlegali rektorzy okręgów szkolnych, inspektorzy w miastach i dyrektorzy szkół, którzy stanowili najniższy szczebel administracji szkolnej. Inspiracją do zmian w systemie wychowania i oświaty po II wojnie światowej był projekt komisji rządowej przygotowany w latach 1944-47 przez Paula Langevina i Henri Wallona. Zakładał on pełną demokratyzację, jednolitość i bezpłatność szkolnictwa na wszystkich szczeblach kształcenia jako niezbędne podstawy różnicowania funkcji społeczno-zawodowych oświaty w zależności od uzdolnień, zainteresowań i przygotowania młodzieży, a następnie przeprowadzenie modernizacji kształcenia i wreszcie upowszechnienia ogólnej kultury we wszystkich typach szkolnictwa. Projekt ten nie został zrealizowany, jednak przyczynił się do dalszych prac w tym zakresie. Pierwszą powojenną reformę szkolnictwa we Francji przeprowadzono ostatecznie dopiero w 1959 r. Na jej mocy wydłużono obowiązek szkolny z 8 do 10 lat oraz ustanowiono nową strukturę szkolnictwa. Obejmowała ona pięcioletnią szkołę elementarną oraz dwa cykle nauczania śred-

niego: niższy i wyższy. Niezależnie od szkół państwowych funkcjonowały też szkoły prywatne, w większości o charakterze wyznaniowym (95% to szkoły katolickie). Szkoły te od 1905 r. nie korzystały z pomocy finansowej państwa. Jednak od 1948 r., kiedy uregulowano relacje pomiędzy państwem a szkolnictwem prywatnym, sukcesywnie wzrastała pomoc państwa dla tego sektora szkół (najpierw stypendia dla uczniów, potem dodatek szkolny, od 1959 r. subwencje publiczne).

We Włoszech Konstytucja z 1947 r. umożliwiła w 1951 r. regulację prawne odnoszące się do szkolnictwa, które po 28 latach zmieniły obowiązującą ustawę szkolną Giovanniego Gentile. Ostatecznie jednak włoski system szkolny ustalony został ostatecznie dopiero w 1962 r. Wprowadzono wówczas dziewięcioletni obowiązek szkolny oraz jednolitą, obowiązkową i bezpłatną 8-letnią szkołę ogólnokształcącą, składającą się z 5-letniej szkoły elementarnej (*scuola elementare*) oraz 3-letniej niższej szkoły średniej (*scuola media unificata*). Oprócz sektora szkolnictwa państwowego funkcjonował rozbudowany sektor szkół prywatnych, o charakterze wyznaniowym (katolickim). Przeważnie był on subwencjonowany przez państwo, pomimo, że pod względem prawnym nie posiadał równych praw.

Po zakończeniu II wojny światowej symbolem podzielonej Europy były Niemcy, gdzie w 1949 r. na terytorium amerykańskiej, brytyjskiej i francuskiej strefy okupacyjnej utworzono Republikę Federalną Niemiec, a radziecką strefę okupacyjną przekształcono w Niemiecką Republikę Demokratyczną. Dwanaście lat hitleryzmu w szkolnictwie doprowadziło do wypuszczenia ze szkół całej generacji młodych ludzi nie tylko o określonych poglądach politycznych, ale również selektywnie kształconych, odciętych od reszty świata, nie przygotowanych do samodzielnego myślenia, reagujących przede wszystkim emocjonalnie, a nie rozumowo. Taką sytuację zastali alianci u końca wojny. Opracowując zasady postępowania wobec Niemiec w okresie powojennym, zdawano sobie sprawę, że z modelu hitlerowskiej oświaty nie można nic przejąć. Jediną drogą umożliwiającą w ogóle rozwój było wytrzebiecie hitlerowskiej „pedagogiki” ze szkolnictwa. Przewidywały to postanowienia zarówno Jałty, jak i Poczdamu. Później konsekwencją przeciwieństwa ustrojów politycznych państw niemieckich była odmienność ich ustrojów szkolnych. Jeśli konstytucja RFN w zakresie edukacji gwarantowała nadzór państwa nad szkolnictwem, prawo zakładania szkół prywatnych i dobrowolną naukę religii w szkołach, to konstytucja NRD szkolnictwo w pełni upaństwowiła, zateizowała, a na szkoły nałożyła obowiązek wychowywania „ludzi gotowych do podporządkowania się życiu społecznemu”, czyli komunistycznej partii i totalitarnemu państwu.

W Republice Federalnej Niemiec zarówno przed jej proklamowaniem, jak i w pierwszych latach funkcjonowania tego państwa działalność szkół opierano na systemie szkolnictwa z czasów Republiki Weimarskiej (1919-1933). Jednocześnie powołano Niemiecką Komisję do Spraw Wychowania i Oświaty, która podjęła prace nad reformą systemu szkolnego. W 1959 r. opub-

likowała ona projekt reformy szkolnictwa ogólnokształcącego, w którym opowiedziała się za utrzymaniem trójczłonowego systemu szkolnictwa średniego: gimnazjum – jedynej pełnej szkoły średniej, szkół realnych (*Realschule*) i tzw. szkół głównych (*Hauptschule*), stanowiących II stopień szkół ludowych.

W Hiszpanii dopiero w latach siedemdziesiątych, po śmierci generała Franco, doszło do zmian demokratycznych, które znalazły swe odbicie także w oświacie. Dotychczasowy, scentralizowany model edukacji, oparty na wychowaniu katolicko-patriotycznym, powoli ulegał decentralizacji oraz przeobrażeniom. Większą rolę w rozwoju oświaty odgrywać zaczęły autonomiczne regiony. Położono nacisk na wielokulturowość. Wcześniej, bo w roku 1970, wprowadzono powszechność edukacji rozumianej jako równość szans oświatowych dla wszystkich oraz nałożono na państwo obowiązek prowadzenia szkół (do tej pory dominowało szkolnictwo prywatno-wyznaniowe, prowadzone przez Kościół i organizacje katolickie oraz subsydiowane przez państwo). Jednak w dalszym ciągu dominowały szkoły prywatne.

W innych demokratycznych państwach europejskich wychowanie i system szkolny uzależnione były od rozmaitych czynników natury politycznej, ekonomicznej i społecznej, m.in. w roku 1962 uchwalone zostały nowe ustawy szkolne w dwóch innych krajach, a mianowicie w Austrii, Szwecji, które w różny sposób urzeczywistniały postulat upowszechnienia oświaty ponadpoczątkowej oraz koncepcję szkoły jednolitej.

Opracowanie skutecznych reform szkolnych w okresie rewolucji naukowo-technicznej wymagało również racjonalnego planowania oświatowego, które stało się po II wojnie światowej niezbędną częścią wieloletnich planów rozwojowych krajów europejskich. Zrozumiałą jest rzeczą, iż planowanie oświatowe nabrało dużego znaczenie. Sytuacja w tym zakresie kształtowała się odmiennie w krajach z administracją scentralizowaną i w krajach z administracją zdecentralizowaną.

Istotny problem stanowiło także istnienie szkół prywatnych. W ówczesnej sytuacji społecznej i ekonomicznej stwarzały one młodzieży niezamożnej, pochodzącej z warstw robotniczych i chłopskich, mniejsze szanse i możliwości kształcenia, co powodowało pewne reperkusje społeczne. Z drugiej strony istnienie szkolnictwa niepaństwowego pozwalało wychowywać dzieci w ideologii odpowiadającej ich rodzicom, co miało szczególne znaczenie w tych krajach, gdzie jak np. we Francji wprowadzono konstytucyjny rozdział Kościoła od państwa.

Kościół katolicki w sprawie wychowania zabierał głos przede wszystkim poprzez encykliki papieskie. Papież Leon XIII w encyklice *Rerum novarum*, inspirując świeckie środowiska katolickie do działalności na rzecz przezwyciężania i łagodzenia konfliktów społecznych, stymulował je równocześnie w kierunku tworzenia własnego, katolickiego systemu szkolnego – jako odpowiedzi na postępującą sekularyzację publicznego szkolnictwa, wyrażającą się w ograniczaniu nauczania religii, usuwaniu duchownych jako nauczycieli oraz usuwaniu symboli religijnych. Z inspiracji Leona XIII na uniwersytety wrócił odnowiony

tomizm, łączący religię katolicką z klasyczną filozofią, czego konsekwencją było podniesienie autorytetu nauki kościelnej.

Z kolei papież Benedykt XV określił zasady funkcjonowania szkolnictwa katolickiego oraz uaktualnił katolicką naukę o wychowaniu. W *Kodeksie prawa kanonicznego* z 1917 r. oraz w liście apostolskim *Communes litteras* z 1919 r. przedstawił normy, jakie musi spełniać religijne wychowanie i wykształcenie dzieci, przedstawił podstawowe prawa i obowiązki Kościoła i rodziny w dziele wychowania, podkreślił znaczenie katechizacji w szkołach podstawowych oraz prawo Kościoła do zakładania własnych szkół wszystkich szczebli.

Podstawowym dokumentem dla wychowawczej misji Kościoła przed II wojną światową była ogłoszona w 1929 r. przez papieża Piusa XI encyklika *Divini illius Magistri*. Wywodził w niej prawo Kościoła do wychowania z posłannictwa i polecenia Chrystusa, udzielonego Apostołom w słowach: „Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody”. Także rodzice, zdaniem Papieża, mają nienaruszalne, chociaż nie absolutne prawo do wychowywania swoich dzieci. Również Państwo powinno wychowywać i kształcić ze względu na wspólne dobro obywateli. Przy odpowiednim rozgraniczeniu zakresów wychowania i kształcenia, możliwa jest bezkonfliktowa współpraca trzech czynników: Kościoła, rodziny i państwa. Papież odrzucił naturalizm pedagogiczny, a także laicyzm w wychowaniu. W laicyzmie widział zgubne przywiązanie człowieka do doczesności, pozbawienie go pomocy nadprzyrodzonej oraz celów wykraczających poza ziemskie bytowanie. Inne oficjalne dokumenty kościelne z tego okresu stwierdzały, że nauczanie kościelne jest nieomyłne – zarówno gdy odnosi się do prawd objawionych, jak i do moralności. Obowiązek nauczania daje Kościołowi nie tylko prawo zakładania i prowadzenia szkół, ale także oceniania nauki co do jej zgodności z prawdami wiary.

W okresie międzywojennym Kościół kontynuował wysiłki na rzecz rozbudowy szkolnictwa katolickiego. Pius XI uważał nawet, że dzieci katolików powinny uczęszczać jedynie do szkół katolickich, co w wielu krajach było niemożliwe do wykonania. Konkordaty zapewniały obowiązkowe nauczanie religii w publicznych szkołach podstawowych i średnich. Tak normowały tę kwestię konkordaty zawarte przez Stolicę Apostolską z Polską (1925), Litwą (1927), Włochami (1929) czy Niemcami (1933). Wraz ze wzrostem liczby szkół i uniwersytetów katolickich, przybywało także ośrodków opiekuńczych i wychowawczych prowadzonych przez Caritas.

Także po II wojnie światowej Kościół nie raz wypowiadał się w kwestiach związanych z wychowaniem i edukacją młodego pokolenia. W Europie, a przede wszystkim we Francji, rozwijał się ruch odnowy katechetycznej. Kościół brał pod uwagę nowe tendencje w naukach pedagogicznych. Papież Pius XII stwierdzał m.in., że właściwe wychowanie zmierza stopniowo do tego, aby zmniejszać wpływ wychowawcy i zwiększać autonomię wychowywanego. Podobnie Jan XXIII widział konieczność współpracy wychowawca z wychowawcą oraz rozbudzania w młodzieży aktywności. Nauki pedagogiczne wykorzystano w trakcie Soboru Watykańskiego II. W *Deklaracji o wychowaniu chrześcijańskim*

„*Gravissimum educationis*” z 1965 roku pisano, że każdemu człowiekowi przysługuje prawo do wychowania, dostosowane do jego wrodzonych właściwości, różnicy płci, odmienności kultur i tradycji. Celem wychowania jest kształtowanie osoby ludzkiej w kierunku jej celu ostatecznego, a równocześnie dla dobra społeczności, których człowiek jest członkiem i w których obowiązkach, gdy dorośnie, będzie brał udział. Wychowanie powinno chrześcijanina wprowadzać w tajemnicę zbawienia, prowadzić do doskonałości, do pogłębiania własnego powołania, do odpowiedzialności za Kościół i chrześcijańską przyszłość świata. Za pierwszych i najważniejszych wychowawców uznani zostali rodzice, dlatego rodzina powinna liczyć na pomoc i wsparcie całej społeczności. W *Deklaracji* wiele miejsca poświęcono też różnym rodzajom i szczeblom katolickich szkół, w tym uniwersytetom i wydziałom teologicznym.

Reasumując, można stwierdzić, że ideologiczne uwarunkowania wychowania i edukacji, zawsze obecne w tych dziedzinach, odegrały szczególną rolę przed II wojną światową, kiedy powstały takie ideologie totalitarne jak komunizm i faszyzm, które oddziaływały nie tylko w ZSRR, we Włoszech czy w Niemczech, ale pośrednio także na ówczesne państwa autorytarne, promujące w swojej polityce oświatowej ideologie wychowania nacjonalistycznego i państwowego.

Druga wojna światowa sprawiła, że na placu boju pozostał przede wszystkim komunizm ogarniający już nie tylko ZSRR, ale i państwa od niego zależne, ze swoją ideologią wychowania „nowego człowieka” i szkołą traktowaną przede wszystkim jako podstawowy element politycznej indoktrynacji. W państwach zachodnich w tym czasie, zgodnie z demokratycznymi postulatami, ma miejsce ujednoczenie i upowszechnianie szkoły, przede wszystkim na poziomie średnim. Istnieje przy tym wyraźna rywalizacja w zakresie rozwoju edukacji pomiędzy oboma systemami politycznymi, na które podzielona była Europa. Pewną rolę odgrywają także nowe koncepcje i prądy pedagogiczne, adaptowane, z różnym skutkiem, zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie Europy.

Warto dodać, że dla społeczeństw europejskich zarówno przed drugą wojną światową, jak i po niej, istotne znaczenie miały wypowiedzi i działalność Kościoła katolickiego, broniącego tradycyjnej roli rodziny w wychowaniu i ostrzegającego przed niebezpieczeństwami zideologizowania i instrumentalnego wykorzystania wychowania i edukacji młodego pokolenia.

Bibliografia

- BANASZAK M., *Historia Kościoła katolickiego. Czasy najnowsze 1914-1978*, Warszawa 1992.
- BORODZIEJ L., *Przebudowa szkolnictwa w Berlinie po II wojnie światowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t.XXIX, 1986.
- BUSCH A., BUSCH F., SCHOLZ W.D., WOLTER A., *Kształcenie i wychowanie w Republice Federalnej Niemiec*, Toruń-Oldenburg 1993.
- CHEVALIER P., GROSERRIN E., MAILLET J., *L'enseignement français de la Revolution a nos jours*, Paris 1968.

- CHMAJ L., *Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku*, Warszawa 1962.
- CURTIS S.J., *History of Education in Great Britain*, London 1957.
- DRAUS J., TERLECKI R., *Historia wychowania. Wiek XIX i XX*, Kraków 2005.
- DYBOSKI R., *O szkolnictwie angielskim*, Katowice 1934.
- FARAH E., *Le courant des reformes scolaires apres la deuxieme guerre mondiale*, Geneve 1964.
- GENTILE G., *reforma wychowania*, Lwów 1932.
- HESSEN S., *Pedagogika i szkolnictwo w Rosji Sowieckiej i zmiany komunistycznej polityki oświatowej (1917-1932)*, Lwów 1934.
- HESSEN S., *Szkoła i demokracja na przełomie...*, Warszawa 1938.
- Historia wychowania. Wiek XX*, pod red. J. Miąso, t.I i II, Warszawa 1980.
- KUMOR B., *Historia Kościoła. Czasy współczesne 1914-1992*, Lublin 1996.
- KUNOWSKI S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 1997.
- LORIA J., *Szkolnictwo w Anglii i jego tradycje*, Wrocław 1964.
- MAILLET J., *Histoire des institutions scolaires et de l'education en France*, Grenoble 1962-1963.
- MOŹDŻEŃ S., *Historia wychowania 1918-1945*, Kielce 2000.
- MYSŁAKOWSKI Z., *Państwo i wychowanie*, Warszawa 1935.
- PACHOCIŃSKI R., *Współczesne systemy edukacyjne*, Warszawa 2000.
- RABCZUK W., *Szkolnictwo prywatne w świecie*, Warszawa 2000.
- RADZIWIŁŁ A., *Ideologia wychowawcza w Polsce w latach 1948-1956*, Warszawa 1981.
- SIMON B., *The Politics of Educational Reform 1920-1940*, London 1974.
- SOŚNICKI K., *Podstawy wychowania państwowego*, Warszawa 1933.
- SZYMAŃSKI M., *Niemiecka pedagogika reformy 1890-1933*, Warszawa 1992.
- ŚLIWERSKI B., *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 2004.
- WACHOWSKI M., *Wychowanie narodowo-socjalistyczne*, Poznań 1934.
- ZIELIŃSKI Z., *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, t.II, Poznań 1986.